

ZBORNİK O PAVLU ANĐELIĆU

Sarajevo, 2008.

ZNANSTVENI SKUP
posvećen arheologu i povjesničaru Pavlu Anđeliću (1920-1985)
u povodu 85. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti

Sarajevo, 14. i 15. listopada 2005.

Organizator Skupa
Franjevačka teologija Sarajevo
Aleja Bosne Srebrene 111

Nakladnik
Franjevačka teologija Sarajevo

Za nakladnika
Mile Babić

Organizacijski odbor Skupa
Uredničko vijeće Zbornika
Srećko M. Džaja, Marko Karamatić,
Dubravko Lovrenović i Ivan Šarčević

Urednik
Marko Karamatić

Lektor
Ivan Nujić

Grafičko oblikovanje
Branko R. Ilić

Tisak
»Müller«
Sarajevo

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

929 Anđelić P. (082)
902 (082)

MEĐUNARODNI znanstveni skup posvećen arheologu i
povjesničaru Pavlu Anđeliću (1920-1985) u povodu
85 obljetnice rođenja i 20 obljetnice smrti (2005
; Sarajevo)

Zbornik o Pavlu Anđeliću / [Međunarodni
znanstveni skup posvećen arheologu i povjesničaru
Pavlu Anđeliću (1920-1985) u povodu 85 obljetnice
rođenja i 20 obljetnice smrti] . - Sarajevo :
Franjevačka teologija, 2008. - 518 str. : ilustr.
; 24 cm

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-742-08-8

COBISS.BH-ID 16844550

Heraldički problem vladarskog i državnog grba Bosne prema koncepciji Pave Anđelića

EMIR O. FILIPOVIĆ

Kao disciplina koja proučava nastanak i razvoj grbova, heraldika se kod nas udomaćila tek krajem 19. vijeka kada su brojni domaći i strani znanstvenici otvorili burnu raspravu o izgledu nekadašnjeg državnog grba Bosne. Od tada su se raznim pitanjima bosanske heraldike bavili značajni znanstvenici kao što su, između ostalih, Franjo Rački, Ivan Bojničić, Ljudevit Thallóczy, Nikola Radojčić i Aleksandar Solovjev. Međutim, glavni predmet njihovih istraživanja nije bila srednjovjekovna nego tzv. "iliriska heraldika".¹ Okupiranost znanstvenika tom temom objašnjavala se proučavanjem zagonetnih izvora na koje se ta heraldika oslanjala i potragom za "pravim" grbom Bosne. Po tom pitanju su najviše interesovanja privlačili grbovnici ilirskih zemalja, koji su, iako u suštini vezani za period srednjeg vijeka, ipak nastali u vremenskom rasponu između 15. i 17. stoljeća. O njima je bilo napisano mnogo rasprava, u kojima su im autori nastojali odrediti porijeklo, pri tome se površno dotičući i srednjovjekovne heraldike. Unatoč trudu istraživača, zbog nedostatka i neprovjerenosti izvora na kojima su se bazirali njihovi zaključci, ta oblast je i dalje ostala nedovoljno proučena.

Nesumnjivo najveći pomak u odnosu na svoje prethodnike u tom smislu je napravio Pavao Anđelić koji se gotovo isključivo bavio srednjovjekovnom bosanskom heraldikom, s posebnim akcentom na vladarskom i državnom grbu Bosne. Pojava

¹ O tome: Aleksandar СОЛОВЈЕВ, "Постанак илирске хералдике и породица Охмучевић", у: Александар СОЛОВЈЕВ, *Историја српског грба и други хералдички радови* (приредио Александар Палавестра), Правни факултет у Београду/АИЗ Досије, Београд, 2000, 120-189. (Rad je prvi put objavljen u: *Гласник Скопског научног друштва*, XII, Скопље, 1933, 79-125.). Dubravko LOVRENOVIĆ, "Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje", u: *Bosna Franciscana* XII (2004) 21, 172-202.

njegovih prvih heraldičkih radova označila je svojevrsan preokret u proučavanju amblema i znamenja koji su do tada smatrani samo sporednom pojavom bosanske povijesti srednjeg vijeka. On je i prvi znanstvenik koji je uspio detaljno izanalizirati i predstaviti grbove, te sistematizirati dotadašnja znanja o bosanskoj heraldici.

Problemi kojima se Anđelić bavio u tematskim okvirima heraldike su raznovrsni i spadaju u red najzamršenijih pitanja naše povijesti.² Kako bi detaljna analiza svih njegovih heraldičkih stavova iziskivala opširniju studiju, možda i knjigu, mi ćemo se u ovom radu fokusirati samo na njegovo istraživanje grba Bosne i Kotromanića. To je u velikoj mjeri i opravdano time što je Pavao Anđelić obradom ovog problema najviše zadužio bosansku heraldiku, ali i time što je razvojni tok jednog grba u Bosni najuočljiviji na primjeru grbova bosanskih banova i kraljeva.³ U skladu s tim, svrha ovog teksta je da se u kraćim crtama oslika Anđelićevo viđenje geneze bosanskog grba, da se predstave glavni zaključci do kojih je došao u svojim istraživanjima, te da se izloži koncepcija vladarskog i državnog grba koju je formulirao u svojim radovima. Na tragu njegovih rezultata, daljom analizom pokušat ćemo doći do jasnijih odgovora kojima bi se precizirali sistemi upotrebe vladarskih grbova u srednjovjekovnoj Bosni.

* * *

Unatoč činjenici da su još krajem 13. stoljeća potpuni grb imali banovi Bosne Šubići – “štit sa orlovim krilom kaciga sa velom i perjanica”⁴– za najstariji, i ujedno prvi poznati grb u Bosni Anđelić uzima grb bana Stjepana II Kotromanića.⁵ U proučavanju tog grba naročito se zanimljivom pokazala posebna vrsta banovog novca, koja se javlja u tri varijante.⁶ Na aversu jedne varijante takvog

² U svojim djelima on je, između ostalog, pozitivno riješio pitanje grba Kosača i bosanske zastave, ukazao na pojavu zvijezde u bosanskoj heraldici, identificirao grb bana Stjepana II koji po njemu predstavlja prvi potpuni grb u Bosni, analizirao i znanstvenoj javnosti objavio grb sa brokata kralja Tvrtka I, a prepoznao je i znamenje vlasteoskog roda Pribi- nića. Također je prvi znanstvenik koji je u srednjovjekovnoj Bosni identificirao posebne i jasno odvojene heraldičke sisteme.

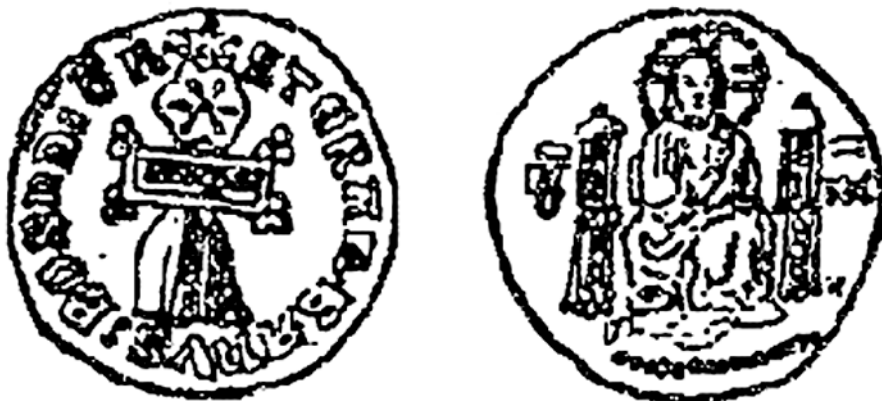
³ Pavao ANĐELIĆ, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, 565.

⁴ ISTI, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Djela ANU BiH, knj. XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 1970, 93; br. 3. na str. 12.

⁵ ISTI, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 565. Iako Anđelić u jednom svom ranijem radu smatra da je predstava štita (“srcoliki mali štit, na kojemu se nazire i (lijeva) kosa pruga”) sa pečata bana Matije Ninoslava “najstariji heraldički simbol u Bosni”, u kasnijim radovima to ne potencira; ISTI, *Srednjovjekovni pečati*, 10-11.

⁶ Ivan RENGJEO, “Novci bosanskih banova i kraljeva”, u: *Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (GZM)*, god. LV-1943, 1944, 275.

novca je prikazana “kaciga, iznad nje ‘jastučić’ pravokutnog oblika, a povrh tog jastučića velika čelenka u vidu šestokrake zvijezde – rozete iz koje izbija kratka trolisna perjanica. Kaciga ima zaobljenu formu i očito pripada tipu dubokog šljema (u obliku lonca); jastučić ima ukrase u obliku tordirane trake u sredini i par jednostavnih linija u porubu, dok mu se vanjski uglovi završavaju u formi listova djeteline.”⁷ (Slika 1.)

Slika 1. Prva varijanta novca bana Stjepana II s nepotpunim grbom (Ivan Rengjeo)

Druga varijanta se razlikuje od prve samo u detaljima: “kaciga je nešto drugačije forme, ukrasi na ‘jastučiću’ su siromašniji, a mjesto zvijezde stoji rozeta sa osam krakova; perjanice nema.”⁸ (Slike 2. i 3.)

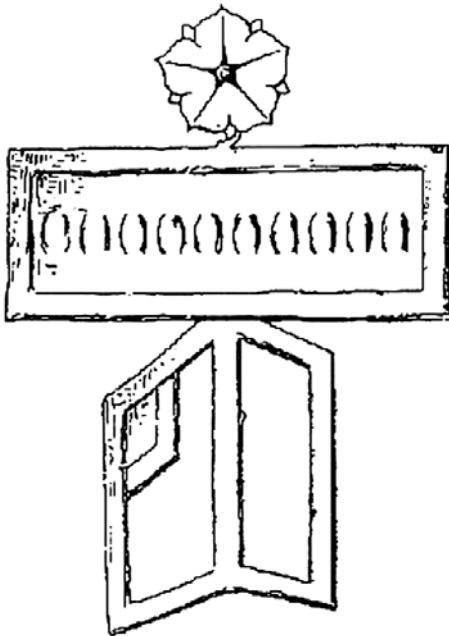
Već treća varijanta banovog novca, za koju Anđelić kaže da predstavlja razvijenu formu prve dvije varijante, prikazuje heraldičku kompoziciju sa svim bitnim elementima potpunog grba: “štiti srcolike forme, nagnut udesno, sa centralno postavljenom šestokrakom zvijezdom; iznad štita je kaciga sa naglašenim

⁷ Pavao ANĐELIĆ, “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog”, u: *GZM n.s. A*, sv. XXXIV, 1980, 241. Prema Stojanu Novakoviću ovaj jastučić imao je zadatak “da vrh šlema brani od sunca i suncjevih zraka, koji bi oklopniku ozgo silno mogli dosađivati, a osim toga njime su zaklađane špičice, karike, kučice i ostalo čime je za šlem bila privезивана čelenka.” Stojan NOBAKОВИЋ, “Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности”, u: *Годишњица Николе Чупића*, књ. VI, 1884, 36.

⁸ Pavao ANĐELIĆ, “Neka pitanja bosanske heraldike”, u: *GZM n.s. A*, sv. XIX, 1964, 164; Franjo Rački je već u ovaјој kompoziciji vidio primitivni grb koji se sastoji od općeg sastavnog dijela bez posebnih heraldičkih oznaka; “šljem ili kaciga, nad njom na vršku daščica štitnica (Schirmbrett) s ružom (perjanicom) kano čelenkom na visu. Šljem je kabličast (Kübelhelm) s jednom zjalom u desnom odielku. Daščica štitnica je uglasta ... Na našој daščici vidi se samo sredinom niz biserja.” Franjo RAČKI, “Stari grb bosanski”, u: *Rad JAZU*, knj. CI, Razredi filološko-historički i filozofsko-jurisdіčki, XXX, 1890, 147.

Slika 2. Druga varijanta novca bana Stjepana II s nepotpunim grbom (Ivan Rengjeo)

Slika 3. Pokušaj rekonstrukcije nepotpunog grba bana Stjepana II s jedne varijante njegova novca (Franjo Rački)

vizirom, okrenuta nadesno, a preko nje kratki veo koji u naborima pokriva zadnje strane kacige; na vrh kacige postavljen je ‘jastučić’ četvrtaste forme čiji se uglovi produžuju u križiće; iznad jastučića (na tankoj osovini) je čelenka u formi šestokrake zvijezde, iz rozete izbija perjanica sa tri pera.”⁹ Postoje i male razlike u stilizaciji gornje kompozicije grba u odnosu na prve dvije varijante, ali one ni u kojem slučaju ne mijenjaju njen karakter. (Slika 4.)

Sudeći prema analogijama uočljivim na priloženim ilustracijama, Anđelić je s pravom ukazao da je heraldička kompozicija koja se javlja na prve dvije varijante banova novca – kaciga s jastučićem – napravljena pod direktnim utjecajem iz Srbije, tačnije po uzoru na suvremeni novac srpskog kralja, kasnije cara, Dušana, te da je, na prvi pogled, veoma moguće da je odatle i preuzeta “kao opći ornamentalni motiv bez specifičnog heraldičkog značaja.”¹⁰ (Slika 5.) Međutim,

⁹ Pavao ANĐELIĆ, “Neka pitanja bosanske heraldike”, 165.

¹⁰ ISTO, 164. Novaković je u “daščici” vidio najkarakterističniji znak osobnosti srpske heraldičke kompozicije “јер таке дашчице не видимо на сувременим шлемовима европским, а за цело она се у Европи није на шлемовима с толиком правилношћу

srpsku provenijenciju potpunog grba sa treće varijante novca Anđelić je odmah osporio tvrdnjom da ni štit sa zvijezdom, kao ni kompletan grb, nisu upotrebljavani kod srpskih vladara, te da odatle nisu mogli biti ni preuzeti.¹¹ On još ističe da ovo znamenje “očito predstavlja pokušaj da se uopćena i nepotpuna simbolika približi zapadnoevropskom pojmu grba” i smatra da ova kompozicija predstavlja grb u pravom smislu te riječi.¹²

Za dalju analizu grba Stjepana II Pavao Anđelić je pored novca koristio i likovne predstave sa pečata. Jednom prilikom, opisujući banov pečat korišten 1356. godine na povelji Tvrtka I, Aleksandar Solovjev je primjetio da se “na štitu konjanika vidi kosa pregrada (bande) s desna na levo, a na šlemu kao čelenka (cimer) – okruglo drvo sa stablom. Vrlo je verovatno, da su na pregradi morali biti tri krina, jer na ispravama iz 1357. i 1367. g. Tvrtkov grb na pečatu ima poprečnu prugu (fasce), a na njoj tri krina.”¹³ (Slika 6.)

Pošto je Solovjev na pečatu vidio potpun, tj. kompletan grb Anđelić je, ovoj deskripciji stavio nekoliko primjedbi; naime, on je tvrdio da su i štit, i kaciga i čelenka tu predstavljeni u svojoj stvarnoj a ne simboličnoj-heraldičkoj funkciji.¹⁴ Po njemu su kaciga i perjanica sačinjavali sastavne dijelove banove viteške opreme, te se stoga njihov međusobni odnos prema štitu, iako daje predstavu potpunog

Slika 4. Potpuni grb bana Stjepana II Kotromanića prema novcu (crtež Marian Wenzel)

Slika 5. Kraljevski novac Stefana Dušana

javljala kako to vidimo u Srbiji.” Стојан НОВАКОВИЋ, “Хералдички обичаји у Срба”, 39-40. Međutim, Dubravko Lovrenović je ukazao da je predstava šljema u bosansku numizmatiku mogla također doći izravno sa jednog dinara ugarskog kralja Karla Roberta, odakle je uostalom došla i u Srbiju. Dubravko LOVRENOVIĆ, “Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje”, 185.

¹¹ Pavao ANĐELIĆ, “Neka pitanja bosanske heraldike”, 165. Stojan Novaković je također potencirao da se na Dušanovom novcu, kao i na novcu njegova sina i nasljednika Uroša, nalazi samo šljem, bez štita. Стојан НОВАКОВИЋ, “Хералдички обичаји у Срба”, napomena 1. na str. 8.

¹² Pavao ANĐELIĆ, “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara”, 242.

¹³ Aleksandar SOLOVJEV, “Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku”, u: *GZM n.s. A*, sv. IX-X, 1954, 91. Opasku o tri krina Solovjev je donio prema jednoj napomeni Mede Pucića iz 1880. g.

¹⁴ Pavao ANĐELIĆ, “Neka pitanja bosanske heraldike”, 164.

Slika 6. Pečat bana Stjepana II Kotromanića
(Pavao Anđelić)

ustalili.¹⁷ Dok je na jednom grbu unutar štita postavljena kosa pruga bez ikakvih drugih znakova, na drugom se javlja zvijezda (bez pruge) koja zauzima cijelu površinu štita. Po tom pitanju on ne isključuje mogućnost da je zvijezda bila ukomponirana u slobodna polja štita zajedno sa kosom prugom, ali da je njezina predstava na pečatu izostavljena zbog štednje prostora.¹⁸ Iako nije moguće sa sigurnošću zaključiti da li je zvijezda imala obilježje jednog od glavnih heraldičkih amblema Bosne, bosanske vladarske kuće ili bosanskog plemstva, ipak se može reći da je ona, bar neko vrijeme, bila sastavni dio grba bosanskih vladara. Njena široka upotreba u grbovima vlastele navodi na zaključak da je zvijezda, prije nego je postala simbol heraldičkog karaktera, bila znak plemićkog i društvenog statusa uopće,¹⁹ te da se njena upotreba na stećcima ne bi trebala dovoditi u vezu sa vjerskim praksama.²⁰

Kako se banski grb Tvrtka I nije sačuvao ni u jednoj poznatoj predstavi, može se samo pretpostavljati da se on nije u većim karakteristikama razlikovao od grba bana Stjepana II. Tvrtkov kraljevski grb se inače javlja u “dva modaliteta”; “Prvi pripada tipu tzv. nepotpunog grba, a njegov heraldički lik je trokutasti (srcoliki) štiti sa desnom kosom prugom i sa po tri ljiljana u slobodnim poljima štita. Ovakav grb sačuvan je u više detalja na velikom prijestolnom pečatu: na aversu

grba, nije mogao smatrati i heraldičkom cjelinom.¹⁵ Anđelić je uočio i to da se ljiljani na kosoj pruzi više ne pojavljuju i da ne postoji čvrst dokaz da su se ikada i nalazali na grbu bana Stjepana II.¹⁶ Sve da ti ljiljani i jesu postojali na Tvrtkovom grbu, to ne predstavlja dovoljan dokaz za to da su se nalazili i na grbu bana Stjepana.

Na samom kraju razmatranja o grbu bana Stjepana II Anđelić zaključuje da je primjetno i razmimoilaženje banovog grba predstavljenog na pečatima, sa onim predstavljenim na novcima. Tu nekonzistentnost on objašnjava činjenicom da je heraldika u to vrijeme u Bosni bila tek u začetku te da se heraldički običaji nisu bili još sasvim

¹⁵ ISTI, “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara”, 242. ISTI, *Srednjovjekovni pečati*, 93.

¹⁶ Pavao ANĐELIĆ, “Neka pitanja bosanske heraldike”, 164.

¹⁷ ISTI, “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara”, 241.

¹⁸ ISTI, “Neka pitanja bosanske heraldike”, 166.

¹⁹ ISTO, 168.

²⁰ Pavao ANĐELIĆ, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 488.

Slika 7. Veliki četverostruki zlatnik kralja Tvrtka I (Ivan Rengjeo)

– lijevo od kraljeva lika na prijestolju; na reversu – na konjaničkom štitu, na zastavi i na konjskom pokrivaču (dva puta) ... Potpuni Tvrtkov grb sačuvan je samo na njegovu srednjem pečatu i na ostacima mrtvačkog plašta iz groba u Milima. Ovaj – potpuni grb preuzima već poznati heraldički lik nepotpunog grba (štit sa desnom kosom prugom i šest ljiljana), a zatim se upotpunjava standardnim elementima: kacigom sa velom koji slobodno pada i čelenkom u vidu perjanice.”²¹ Od banskog se opisani grb razlikuje u heraldičkom simbolu, po položaju vela i u pojavi krune, a donekle i u oblikovanju perjanice.

U skladu s tim, interesantno je primjetiti da Anđelić u razmatranju grba Tvrtka I, ni u jednom svom radu, ne pominje grb sa njegovog četverostrukog zlatnika, iako je u to vrijeme Mihailo Dinić zlatnik pozitivno identificirao kao Tvrtkov.²² Na reversu ovog zlatnika prikazan je grb na kojem se nalazi “штит, подељен попречним хоризонталним цртама на два поља. У сваком пољу налазе се по три крина, доњи у једној линији, горњи у виду троугла. Над штитом је шлем са плаштом, који пада задњом страном шлема. Над шлемом је постављена круна од три крина, а изнад круне челенка.”²³ Izgleda da je Anđelić ovaj grb

²¹ ISTI, “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara”, 245. Na drugom mjestu, Anđelić piše da osnovnu kompoziciju grba Tvrtka I, kojeg je ovaj formirao nakon što se okrunio za kralja 1377, čini “srcoliki štit sa desnom kosom prugom, kaciga (tipa Topfhelm) i ukras koji se sastoji od vela što lepršavo pada pozadi kacige, zatim od ljiljanove krune iz koje izbija perjanica. U oba slobodna polja na štitu nalaze se po tri ljiljana.” ISTI, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 565-566.

²² Михайло ДИНИЋ, “Велики босански златник”, у: *Историјски Часопис*, књ. III, 1952, 41-54. ISTI, “Око великог босанског златника”, у: *Историски гласник*, 3-4, 1955, 149-157.

²³ ISTI, “Велики босански златник”, 48-49.

Slika 8. Fragment brokatnog grba iz Mila

jednom redu okomito na pravac pružanja grede. Stilizacija ljiljana, posebno veza na peteljki, vidi se na crtežu. Na gredi (i to samo na jednom primjerku) primjećuju se tragovi nekih linija koje nisu bile izvedene zlatnom žicom; vjerovatno je to bila vitica, koja je inače poznata sa nekih pečata. Cijeli štit, kao i greda, obrubljen je tankom zlatnom trakom i snažno naget udesno (računajući sa strane nosioca).

zaobišao jer je prihvatio tezu Ivana Renđea koji je taj dukat pripisao kralju Stjepanu Tomaševiću.²⁴ (Slika 7.)

U vezi sa grbom kralja Tvrtka I jeste i nesumnjivo najznačajniji rezultat Pave Anđelića na polju heraldike; identifikacija mrtvačkog pokrova (plašta), tj. brokata sa izvezenim kraljevim grbovima. Ovo otkriće je ustvari poslužilo da se na temelju heraldičke analize tih grbova identificira i grobnica u kojoj je upravo bio sahranjen kralj Tvrtko.²⁵ Na nekoliko ostataka tog brokata, koji je prilikom iskopavanja bio znatno oštećen, zlatnom žicom su bili izvezeni grbovi čija je vrijednost neprocijenjiva. (Slika 8.)

Prema Anđeliću štit sa grba “ima u osnovi trouglast oblik; međutim, nešto veća dužina, te djelomično zaobljavanje svih linija i uglova donekle mijenja njegov opći izgled. Jednom koso postavljenom gredom štit je podijeljen u dva polja; na svakom od ovih polja nalaze se po tri ljiljana postavljena u

²⁴ Vjerovatno je da Anđelić ovaj grb nije uzimao u razmatranje pri raspravi o grbu kralja Tvrtka jer su mu se Renđeovi dokazi činili uvjerljiviji od Dinićevih. O tome; Ivan RENGJEO, *Zlatni novac bosanskog kralja Stjepana Tomaševića*, Sarajevo, 1937. ISTI, “Neobjavljeni dinar Stjepana Tomaševića”, u: *Numizmatičke vijesti I*, VII-VIII, 1939, br. 4, 2-6. ISTI, “Novci bosanskih banova i kraljeva”, 287. ISTI, “Novci bosanskih vladara”, u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Knjiga prva, HKD Napredak, Sarajevo, 1942, 682. Михаилло ДИНИЋ, “Велики босански златник”, 41-54. ISTI, “Око великог босанског златника”, 149-157. Јарослав ШИДАК, “Из босанске средњевјековне нумизматике”, u: *ГИД БУХ*, год. VI, 1954, 45-53. Pavao ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati*, nar. 200. na str. 97.

²⁵ Ovakav grb su na svojim pečatima korsitili samo kraljevi Tvrtko I i Dabiša, a kako se pouzdano zna da je Dabiša umro u Sutjesci, nije bilo ni sumnje da je grob mogao pripadati samo kralju Tvrtku I. Pavao ANĐELIĆ, “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara”, 218.

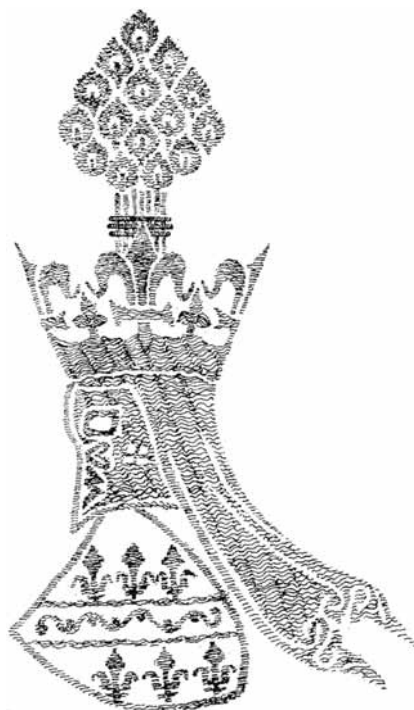
Na gornji desni ugao nagnutog štita postavljena je visoka kaciga u obliku zvona; to je tzv. duboki šljem (helmus, grand heaume, elmo, Topfhelm). Nedovoljno jasne linije (zbog oštećenosti) predstavljaju prorez za gledanje i disanje. Minijturni križ sa krakovima u obliku listića vjerovatno pokazuje otvor za uši (slušanje).

Sa vrha kacige gotovo do kraja štita pada veo, koji se pri kraju jače nabire i završava u dva oštra kraka podsjećajući na riblje peraje.

Kruna je predstavljena zlatnom trakom iz koje izbija jedan čitav ljiljan (na sredini) i dvije polovine (svaka na drugoj strani). Stilizacija ljiljana se nešto razlikuje od one na štitu (vidi crtež). Na slobodnim prostorima između ljiljana iz krune izbijaju dva manja trolista na manjoj peteljci.

Iznad krune prikazana je perjanica u vidu bogatog buketa cvijeća. Buket ima osnovni oblik dvostruke piramide zastupljenih uglova; u njemu se vidi petnaest okruglih cvjetova sa okcima u sredini. Ispod svakog cvijeta nazire se posebna peteljka – struk, ali iz buketa, prema dolje, viri samo osam strukova koji su povezani vezom od srebrene žice.²⁶ (Slike 9. i 10.)

Promjena grba koju je izvršio Tvrtko, vjerovatno nakon što se 1377. godine okrunio u Milima za kralja “Srbijem i Bosne”, sasvim je bila prilagođena njegovom novom vladarskom dostojanstvu. Na svom velikom prijestolnom pečatu on pored novouspostavljenog grba Bosne, koristi i grb sa dvoglavim orlom koji predstavlja Srbiju. Anđelić je logičnim slijedom zaključio da oba grba imaju sličnu simboliku, te da ako grb sa dvoglavim orlom označava Srbiju, grb sa ljiljanima i kosom prugom mora označavati Bosnu.²⁷ (Slika 11.)

Slika 9. Rekonstrukcija grba Tvrtka I sa brokatne tkanine nađene u Milima (crtež J. Ćimović)

Slika 10. Pokušaj likovne predstave grba kralja Tvrtka I prema rekonstrukciji Pave Anđelića (crtež Aleksandar Palavestra)

²⁶ ISTO, 216.

²⁷ Pavao ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati*, 97.

Slika 11. Rekonstrukcija aversa velikog prijestolnog pečata kralja Tvrtka I Kotromanića (Pavao Anđelić)

se nalazi samo kosa pruga, bez ikakvih znakova, dok je u drugom (1421-1444.) zadržao Ostojinu inovaciju na štitu – krunu, s tim da joj je dodao i svoj inicijal – veliko slovo T.³¹ Ovakvo znamenje zastupljeno je i na nekoliko vrsta Tvrtkovog novca. Međutim, ta heraldička kompozicija je već na jednom pećnjaku nađenom prilikom arheoloških iskopavanja na Bobovcu, pretrpila manje izmjene. Ona se našla u funkciji ukrasnog motiva koji ustvari nema nikakve veze sa ustaljenom ikonografijom sličnih ukrasa na pećnjacima srednje Evrope tog vremena. Evropski pećnjaci su ukrašeni raznovrsnim ornamentalnim motivima suvremene gotičke umjetnosti, ali je Tvrtkov majstor na pećnjak stavio njegov grb koji se sastoji iz “heraldičkog štita na kojemu je kraljevska kruna s perjanicom i monogramom ST. Štit je nešto izdužene sroljike forme sa oštrim rubom i zaobljenim pobočnim stranicama. Iz ljiljanove krune izbija krupna perjanica u obliku točka, odnosno šuplje alke od dva koncentrična kruga; ovo je, svakako, stilizacija dobro poznate Kotromanića perjanice od bogatog buketa cvijeća. Dijadem krune ukrašen je mrežastim motivom. Slova monograma, posebno T, imaju gotičko-unicijalnu formu. Slovo S, koje je u monogramu aplicirano na srednji krak slova T, okrenuto je naopako. Treba napomenuti da je ovo jedini do sada poznati slu-

Iz toga je izveo dalji zaključak da je grb s ljiljanima cijelo vrijeme svog trajanja bio priznavan za grb bosanskog kraljevstva, uz napomenu da taj simbol nije obuhvatao srpske zemlje koje su ulazile jednim dijelom u sastav tadašnje bosanske države.²⁸

Grb kralja Tvrtka ostao je nepromijenjen za kratkih vladavina kralja Dabiše i žene mu Jelene jer promjene dolaze tek sa kraljem Ostojom koji “unosí novu organizaciju polja u štitu: umjesto kose pruge i ljiljana čitav prostor zauzima kruna.”²⁹ Ovu promjenu heraldičkog amblema Anđelić s pravom naziva “grbovnom reformom.”³⁰

Sljedeći kralj, Tvrtko II, koristi u svoje dvije vlade i dva različita grba; u prvom periodu (1404-1409.) u grbu

²⁸ ISTO, 98.

²⁹ Pavao ANĐELIĆ, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 566. Izgled bosanske krune zasvjedočen je na nekoliko pečata, novaca, kamenih spomenika, te na brokatu i jednom pečatnom prstenu: “to je dijadem sa tri zupca koji se razvijaju u ljiljanov trolisni cvijet.” Na istom mjestu, 569.

³⁰ ISTI, *Srednjovjekovni pečati*, 96. (O tome dalje u tekstu)

³¹ ISTI, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 566.

čaj da Tvrtko II svoj monogram piše sa dva slova (ST – STEPHANVS TVRTCO), na njegovim pečatima i novcima na ovom mjestu grba uvijek se nalazi samo slovo T.”³² (Slika 12. i 13.) Kalup za ovaj pećnjak je, po Anđelićevoj procjeni, izradio jedan graver-pečatorezac sa kraljevog dvora, jer likovni sadržaj predstavljen na njemu neodoljivo podsjeća na pečatnu sliku.³³

Prilikom iskopavanja ruševina na Bobovcu Pavao Anđelić naišao je i na jednu lunetu koja je nekad stajala iznad druge kapije dvorca. Na njenoj površini prikazan je grb čija je stilizacija nalik na onu sa mnogih pečata Tvrtka II, s tom razlikom da se na pečatnim grbovima u plaštu vjerovatno nalazi niz ljiljana, a u plaštu kamenog grba niz srca. (Slika 14.) Ovu specifičnost Anđelić dovodi u vezu sa kraljevom suprugom, Dorotejom Gorjanskom, koja je imala veliki utjecaj na razvoj umjetnosti na bosanskom dvoru, pa se može pretpostavljati da je ona predlagala i način izrade grbova. Naime, među iskopanim artefaktima nađen je i kameni kalup za izradu keramičkog ukrasa sa predstavom grbovnog simbola; “u vidu zmaja (zmiје) koji guta ljudsko srce; na glavi zmaja raspoznaje se stilizirani ljiljan, a sa njegove lijeve i desne strane su polumjesec i zvijezda. Čitav simbol je stavljen u kružni okvir.”³⁴ Po osnovnom sadržaju simbola, Anđelić je zaključio da se ovdje radi o grbu roda Gorjanskih kojima je pripadala supruga kralja Tvrtka II, kra-

Slika 12. Likovna rekonstrukcija pećnjaka sa grbom i titulom kralja Tvrtka II (crtež Jelena Stanojević)

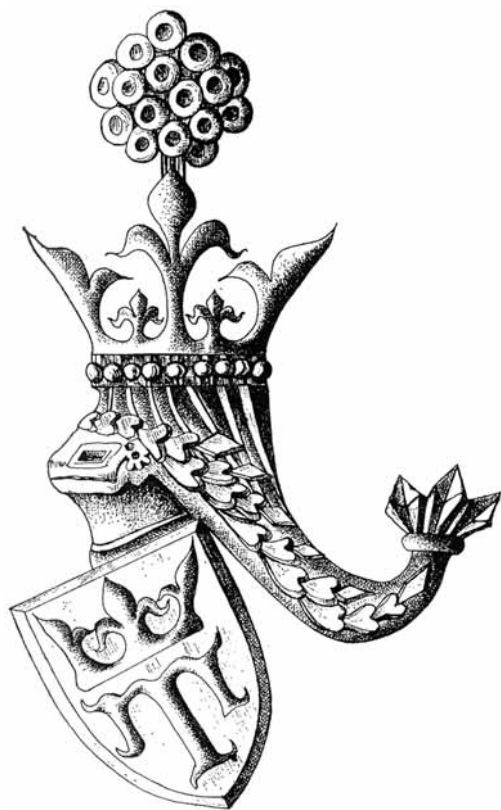

Slika 13. Grb sa jedne vrste novca kralja Tvrtka II (Ivan Rengjeo)

³² ISTI, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska – Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004, 134.

³³ ISTI, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 518.

³⁴ ISTI, “Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska”, u: *GZM n.s. A*, sv. XXVII/XXVIII, 1973, 386-387.

Slika 14. Pokušaj rekonstrukcije grba kralja Tvrtka II Tvrtkovića prema nadvratniku iz dvorske palače (crtež Jelena Stanojević)

ljica Doroteja. Ljiljan iznad zmajeve glave vjerovatno ima bosansko porijeklo jer se taj amblem nalazio i na grbovima Kotromanića.³⁵ To je Anđelića dovelo do zaključka da su oba motiva, zastupljena na grbovima pronađenim na Bobovcu, uzeta iz grbova kraljevskog bračnog para – ljiljani iz Tvrtkova, a srca iz Dorotejina grba.³⁶

Na fragmentima dviju od tri nadgrobne ploče, koliko ih je nađeno na kraljevskim grobnicama prilikom iskopavanja Bobovca, sačuvane su i heraldičke predstave sa štitovima. U jednom slučaju na štitu se nalazi kruna sa monogramom T, i taj grb Anđelić pripisuje kralju Tvrtku II, dok se na drugom također nalazi kruna, ali sa inicijalima ST, koji su vjerovatno pripadali kralju Stjepanu Tomašu.³⁷ (*Slike 15. i 16.*) Isti kralj, na čijim novcima još susrećemo i potpuni grb u čijem se štitu nalazi kruna, služio se također i nepotpunim grbom sa kosom prugom i ljiljanima.³⁸ Kruna je ostala i na štitu grba kralja Stjepana Tomaševića, ali je ona ovaj put bila nešto drukčije stilizirana. (*Slike 17. i 18.*)

* * *

Kao što je na početku ovog rada istaknuto, kompletan razvoj jednog grba, kroz sve faze, u periodu od otprilike jednog stoljeća, prema mišljenju Pave Anđelića, najbolje se može pratiti na grbovima bosanskih banova i kraljeva, jer oni od svih grbova koje susrećemo u Bosni čine posebnu cjelinu.³⁹ Njihov značaj ogleda

³⁵ ISTO.

³⁶ ISTO, 391.

³⁷ Pavao ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 102.

³⁸ ISTI, "Doba srednjovjekovne bosanske države", 566. Ivan RENGJEO, "Novci bosanskih banova i kraljeva", 286.

³⁹ ISTO, 565.

se i u tome što se oni mogu smatrati i grbovima države, jer su vladari povelje međudržavnog karaktera obično pečatili svojim ličnim amblemima, ili amblemima svoje porodice. Uska povezanost vladarskog i državnog grba nije slučajna a prije svega se tumači činjenicom da su prema patrimonijalnoj koncepciji države vladari državnu zemlju smatrali svojim nasljednim dobrom.

Shvatanje prema kojem je u najranijem stadiju razvitka heraldike u nekoj zemlji lični vladarev grb postajao i grb države kojom je on vladao nije bilo strano zapadnoevropskoj praksi u srednjem vijeku.⁴⁰ Čak je postojao i slučaj da se na već postojećem grbu vrše promjene kako bi se u njegova polja uvrstio i simbol dinastije koja je u datom trenutku vladala zemljom a koja se razlikovala od one koja je grb ustalila kao državni.⁴¹ Time je nova dinastija nastojala sebi pribaviti legitimitet pravnih nasljednika bivših vladara, a tek se u izuzetnim slučajevima pristupalo kompletnoj promjeni izgleda grba.

Heraldička praksa srednjovjekovne Bosne po tom pitanju pruža niz interesantnih i raznovrsnih primjera upotrebe grbova u političkom životu i vladarskoj ideologiji. Njeno pravilno tumačenje moglo bi nas dovesti do saznanja o precizno definiranim

Slika 15. Ulomak sa nadgrobnog ploče kralja Stjepana Tomaša (Pavao Anđelić)

Slika 16. Rekonstrukcija grba kralja Stjepana Tomaša prema njegovoj nadgrobnog ploči sa Bobovca (Pavao Anđelić)

⁴⁰ Izvrstan primjer za to je grb engleskog kralja Ričarda Lavljeg srca, na crvenom polju tri lava u prolazu, koji je kasnije, bez obzira ko je sjedio na prijestolju, korišten kao grb Engleskog kraljevstva. Rodney DENNYS, *The Heraldic Imagination*, Crown Publishers Inc, New York, 1976, 30.

⁴¹ Primjer anžuviskih ljiljana i arpadovskih crveno-bijelih greda je nama najbliži slučaj kombiniranja različitih amblema na taj način. Pored već postojećih vodoravnih greda koje su predstavljale grb dinastije Arpadovića, i koje su u 14. stoljeću također smatrane i ugarskim grbom, na kraljevskom grbu Ludovika I Velikog našli su se još i stilizirani ljiljani, simbol dinastije Anjou. Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997, 232-233.

Slika 17. Novac kralja Stjepana Tomaševića

bila su štura, uopćena, suprotna pa čak i proturječna. Tako je za Franju Račkog, prvog znanstvenika koji je napisao značajniju raspravu o bosanskom grbu, to pitanje bilo “neumjestno”, jer su bosanski vladari iz dinastije Kotromanića kovali novce i pečatili javne isprave “kao predstavnici državne vrhovne vlasti, pak ovu je izražavao i onaj grb, koji je postavljen na novcu i pečatu. A ne ima traga, da bi banovina ili kraljevina bosanska imala poseban znak za izraz svojega suvereniteta. Grb vladaoca Bosne bijaše ujedno grbom zemlje, kojom je on vladao.”⁴²

Ivan Rengjeo pak kaže da su se bosanski kraljevi služili “sa dva različna grba sa različitim heraldičkim znakovima u štitu. Sva je prilika, da je prvi grb, štit s ljiljanima u dva polja, bio obiteljski grb dinastije Kotromanića, a drugi grb, štit s krunom od ljiljana, služio je kao državni grb kraljevine Bosne.”⁴⁴ I Mihailo Dinić primjećuje postojanje dvije osnovne varijante bosanskog grba; “а) са шТИТОМ на коме су попречна греда и шест кринова, шлемом, круном и челенком; б) са шТИТОМ на коме је круна са почетним словом имена владаноца, или без овога, и осталим елементима (шлем, вео, круна, челенка).”⁴⁵ On međutim, za razliku od Rengjea, smatra da se tu “radi samo o jednom jedinom grbu

državničkim programima i ličnim aspiracijama bosanskih vladara. Prvim pogledom na dostupne izvore može se uočiti postojanje izvjesne nekonzistentnosti u upotrebi heraldičkih motiva, a to se prije svega ogleda u tome da se uporedo javljaju dvije varijante grba, od kojih bi jedna mogla predstavljati kralja ili njegovu dinastiju, a druga državu.⁴²

Pitanje da li je Bosna, kao država u srednjovjekovnom smislu te riječi, imala simbol koji bi izražavao njen suverenitet i njen politički položaj do Anđelićevih istraživanja nije bilo adekvatno riješeno. U prošlosti nije bilo mnogo zabilježenih pokušaja da se iznađe rješenje ovog pitanja; tumačenja autora

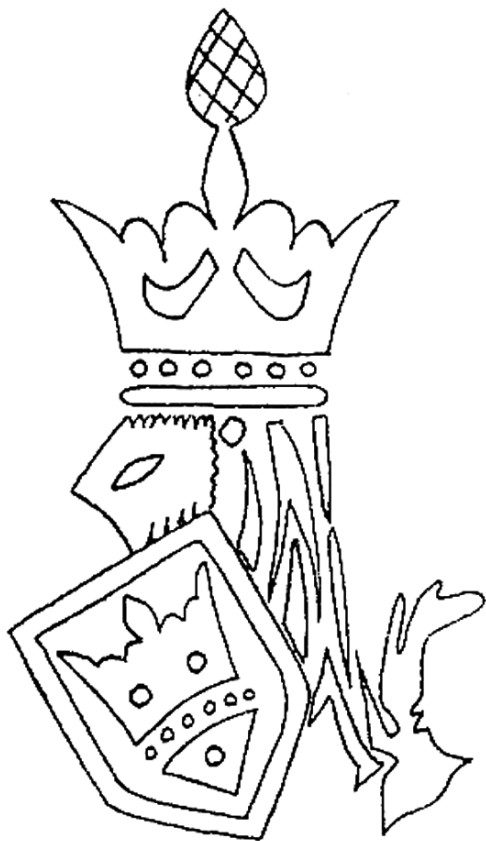
⁴² Postojanje razlike između vladarskog, tj. ličnog, te dinastičkog ili državnog grba u srednjovjekovnoj Bosni odavno je uočeno, ali ne i obrađeno na odgovarajući način. Pošto smatramo da je detaljnije razmatranje ovog iznimno važnog pitanja prijeko potrebno za bolje razumijevanje bosanske heraldike cjelokupnu problematiku kanimo izložiti na drugom mjestu u posebnoj raspravi koja je u pripremi.

⁴³ Franjo RAČKI, “Stari grb bosanski”, 164.

⁴⁴ Ivan RENGJEO, “Novci bosanskih banova i kraljeva”, 264.

⁴⁵ Михаило ДИНИЋ, “Велики босански златник”, 51.

koji je tokom vremena pretrpeo neznatne izmene na štиту, jednom od svojih sastavnih delova.”⁴⁶ Za ovu tvrdnju on ističe značajnu činjenicu, “o kojoj nije vođeno računa, da se obe varijante ne nalaze na pečatima i novcima u isto vreme već sukcesivno: prva sa krinovima na štitu, na pečatima Tvrтка I, Dabiše i Tvrтка II; druga, sa kruhom na štitu, na pečatima Tvrтка II i Stevana Tomaša, na njihovim novcima i novcima Stevana Tomasevića.” Na kraju napominje da je promjena nastupila za vrijeme kralja Ostoje.⁴⁷ Iako je bio na pravom tragu, Dinić je previdio da se grbovi uopće ne javljaju sukcesivno, tj. pravolinijski, jedan za drugim, nego da je upotreba vladarskih i državnih grbova mnogo komplikovanija. Naime, grb kojeg je uveo još Tvrтко I nalazio se na novcu kralja Stjepana Tomaša;⁴⁸ kao i na reversu velikog Ostojinog pečata, tj. na konjskom pokrivaču na kojem su utkana “dva grba sa kosom prugom, šest krinova jedva se vide.”⁴⁹ Prema Aleksandru Solovjevu to je stari grb Kotromanića, koji se sada našao u podređenom položaju prema novom grbu, prikazanom na štitu u ruci konjanika.⁵⁰

Slika 18. Rekonstrukcija grba Stjepana Tomaševića prema njegovom novcu (Pavao Anđelić)

Rješenju ovog važnog problema najviše se približio Pavao Anđelić koji je ukazao da “formalno nije bilo nikakve razlike između grba vladajućeg kralja i državnog grba Bosne, što znači da je jedan isti grb služio i kralju kao pojedincu i Bosni kao državi.”⁵¹ Tek je kasnije “došla do izražaja tendencija da se jedan određeni amblem ustali kao grb bosanskog kralja, bez obzira na ličnost koja je

⁴⁶ ISTO.

⁴⁷ ISTO.

⁴⁸ Ivan RENGJEO, “Novci bosanskih banova i kraljeva”, 286.

⁴⁹ Aleksandar SOLOVJEV, “Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku”, nap 21. na str 92.

⁵⁰ ISTO, 92

⁵¹ Pavao ANĐELIĆ, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 566.

momentalno bila na prijestolju.”⁵² Prema njemu to je Ostojin grb sa ljljanovom krunom na štitu, koji se nalazio na onim mjestima gdje je Tvrtko I bio postavio državne grbove Srbije i Bosne. Novo znamenje, kako Anđelić kaže, trebalo bi predstavljati “novi jedinstveni grb koji simbolizira bosansku državu u cjelini, uključujući tu i srpske zemlje.”⁵³ Ostojinoj reformi također ide u prilog činjenica da ni ostali dijelovi bosanske države (Donji Kraji, Humska Zemlja, Usora...) nisu bili predstavljeni svojim posebnim grbovima. Međutim, pravi razlog za promjenu grba Anđelić vidi u Ostojinoj želji da apstraktnu krunu, po pravnoj teoriji, predstavi kao element “koji objedinjava sve, često autarhične, dijelove jedne državne zajednice.”⁵⁴ Stoga, prema Anđelićevu mišljenju, “štit sa ljljanovom krunom treba shvatiti kao grb svih zemalja bosanske krune ili čitave bosanske države, uključujući tu i nekadašnje srpske zemlje.”⁵⁵

Ukratko, po Anđelićevom tumačenju grbovna promjena bila je usko vezana za koncepciju teritorijalne cjelovitosti bosanske kraljevine izgrađene na temeljima položenim još u vrijeme kralja Tvrtka I.⁵⁶ Istina, prvi grb za vrijeme Ostoje i Tvrtka II doživljava izvjesno potiskivanje, ali ne i potpuno napuštanje. Za Tomaša i Stjepana Tomaševića on dolazi do jačeg, ali ne i dominantnog izražaja.⁵⁷

Aleksandar Solovjev tvrdi da je Ostoja heraldičku reformu izvršio kako bi naglasio svoje kraljevsko dostojanstvo; “kruna sada treba da se nalazi ne samo iznad štita, nego i u samom štitu.”⁵⁸ Dubravko Lovrenović, međutim, to naziva “jačanjem kulta krune”; pod Tvrtkom I. predstavljala je kruna samo “simbol ličnog statusa”, a za vladavine kralja Stjepana Ostoje evolucija koncepcije bosanske krune ulazi u novu fazu “pojačanog kulta krune”.⁵⁹ Tako početkom 15. st. u Bosni završava proces institucionaliziranja ovog simbola, koji “umjesto vladara postaje reprezent društva, odnosno vladajuće oligarhije.”⁶⁰

Po mišljenju Srećka Džaje Ostojinu reformu grba treba dovesti u vezu sa “stremljenjima u Bosni da se zbaci vazalni odnos prema ugarskim kraljevima i izgradi vlastiti suverenitet uz pomoć Rimske Kurije.”⁶¹ Međutim, ne sporeći da

⁵² ISTO.

⁵³ Pavao ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati*, 98.

⁵⁴ ISTO. Ostoja je ovu teoriju temeljio na faktičkom posjedovanju bosanske kraljevske krune, koju je, zahvaljujući ugarskoj zaštiti čuvao u svojoj rezidenciji – tvrdom gradu Bobovcu.

⁵⁵ ISTO.

⁵⁶ Dubravko LOVRENOVIĆ, “Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije)”, u: *Forum Bosnae*, br. 3-4, 1999, 252-253.

⁵⁷ Pavao ANĐELIĆ, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 566.

⁵⁸ Aleksandar SOLOVJEV, “Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku”, 92.

⁵⁹ Dubravko LOVRENOVIĆ, “Bosanski rusag i sveta kruna bosanska”, u: *Bosna Franciscana*, XI (2003), 19, 91.

⁶⁰ ISTO.

⁶¹ Srećko M. DŽAJA, “Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu krune, grba i biskupije”, u: *Jukić*, 15, 1985, 90. Tu je vjerovatno imao na umu dio heraldičkih promjena koji se

isticanje krune u grbu predstavlja i određenu emancipaciju Bosanskog kraljevstva, nama se i jedna druga mogućnost također čini uvjerljiva. Naime, jačanjem pojma (ili kulta) krune kao vladarskog simbola početkom 15. stoljeća ličnost vladara pala je u sjenku apstraktno shvaćenog vladarskog dostojanstva.⁶² Kralj je bio sveden u rang oblasnog gospodara koji neposrednu vlast ima samo na svojoj zemlji (“contrata del re”). U to vrijeme dolazi i do rasta moći velikaša koji po svom nahođenju zbacuju kraljeve, dovode ih na prijestolje, nameću im svoju volju, takmiče se s njima po bogatstvu i ugledu, a na svojoj teritoriji ponašaju se kao i sami kraljevi.⁶³ Po novom shvatanju, feudalac je mogao i ratovati protiv svog kralja, “а да при томе мирне савести тврди да остаје веран круни.”⁶⁴ Štaviše, pošto je kruna simbolizirala apstraktni entitet, odnosno zakonski savez između kralja i zajednice, u slučaju da kralj prekrši taj savez, njegovi vazali, vezani snagom zakletve prema kruni, čak bi bili i primorani poduzeti korake protiv njega.⁶⁵

S obzirom da je istaknuti historičar Sima Ćirković konačno formiranje ove “rusaške gospode” smjestio u kraj prve decenije 15. stoljeća,⁶⁶ vrijeme kada Ostoja dolazi na vlast po drugi put u Bosni (1409.), vjerovatno je da je novog kralja upravo odnos prema vlasteli primorao da izvrši promjenu grba. Sasvim je moguće da je Ostoja isticanjem krune, simbola državnog jedinstva, na svom štitu pokušao vlastelu privesti sebi kako bi se mogao nesmetano posvetiti svojim vladarskim poslovima i iskoristiti velikaše u ostvarenju državnih ciljeva. On je pokušao krunu što više približiti svojoj trojnoj i prolaznoj ličnosti jer bi ideja o kruni kao transpersonalnom simbolu omogućila “да се у правним и политичким схватањима сачува јединство Босне упркос њеној дубокој стварној подељености.”⁶⁷ Nastojeći da predstavi svoje interese kao interese krune Ostoja je želio ideologiju, u kojoj za njega inače nije bilo mjesta, okrenuti u svoju korist. To je sasvim razumljivo ako imamo u vidu da je prema novom tumačenju sav suverenitet prebivao u kruni, po čemu bi kralj postao samo instru-

odnosio na napuštanje amblema ljljana, znaka kojeg je on smatrao dinastičkim simbolom uvezenim u Bosnu posredstvom anžuvinskih kraljeva. Na istom mjestu, 86.

⁶² Сима ЋИРКОВИЋ, “Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни)”, у: *Зборник Филозофског Факултета*, 8, 1964, 367.

⁶³ Они бирају намете од становништва, наплаћују tzv. regalna права у трговима и rudnicима уколико су се налазили на њиховој земљи, наплаћују царине, врше највишу судску власт, са-mostално одржавају везе са спољним свијетом, а чак су улазили и у савезе против босанских краљева и ratoвали с њима. Сима ЋИРКОВИЋ, “Русашка господа – Босански великаши на путу еманципације”, у: *Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана*, Београд, 1997, 309-310.

⁶⁴ ISTO, 312.

⁶⁵ Dubravko LOVRENOVIĆ, “Bosanski rusag i sveta kruna bosanska”, 88.

⁶⁶ Сима ЋИРКОВИЋ, “Русашка господа”, 314.

⁶⁷ ISTO, 311.

ment dostojanstva.⁶⁸ Ostoja je mogao anticipirati predviđeno odvajanje krune od kralja, tj. deindividualiziranje kraljevske službe,⁶⁹ i pokušati se protiv toga boriti također moćnim oružjem apstrakcije – simbolikom.

Tvrtko II nije zadržao Ostojin grb “uslijed puke inercije”, kako je to Anđelić već s pravom zapazio; to osobito nije bilo moguće kada se ima na umu da su intervencije na grbovima rađene sa određenim ciljevima te da su i oba kralja na svom dvoru imala izuzetno vješte pečatoresce i gravere koji su bili u stanju te promjene i izvršiti.⁷⁰ Odatle proizilazi da je Tvrtko II prilikom stupanja na prijestolje svjesno usvojio grb koji je dao sastaviti kralj Ostoja iz jednostavnog razloga što je i njemu odgovarala koncepcija kojom se služio njegov prethodnik. Novi kralj je otišao i korak dalje u razradi ove teorije, te je grb čak i personalizirao dodavši mu svoj inicijal, slovo T, u želji da krunu još jače poveže sa svojim imenom.

Ovakva simbolička koncepcija Ostojinog državnog grba, koju je naslijedio i Tvrtko II, nije remetila njegovu “koegzistenciju” sa grbom kralja Tvrtka I. Po Anđeliću, oni se nisu međusobno isključivali jer je Tvrtkov štit sa kosom prugom i ljiljanima i dalje važio kao grb same Bosne, dok je Ostojin štit sa krunom bio “grb cijele državne zajednice kojom vlada bosanski kralj.”⁷¹ Prema Anđeliću prvi štit se obično uzima kao porodični grb Kotromanića jer ostaje u upotrebi sve od njegovog formiranja 1377. godine, pa do propasti kraljevstva 1463.⁷² On je smatrao da bi se problem porodičnog grba Kotromanića najpouzdanije mogao riješiti kada bi postojao grb nekog člana sporedne loze kraljevske dinastije, na osnovu kojeg bi mogli odrediti karakterističan amblem, ili možda pozicioniranje znakova u štitu i sl. Danas postoji samo jedan grb za kojeg bi se moglo pretpostaviti da pripada jednoj od bočnih loza Kotromanića, i to je grb sa sudačke Stolice iz Bukovice koji je sastavljen od “srcolikog štita i šljema sa vizirom iznad njega. S jedne strane šljema se spušta a potom gore povija veo, koji se završava stilizovanim ljiljanom. Na vrhu šljema se izdiže čelenka u vidu nazubljenog točka.”⁷³ (*Slika 19.*) Na njemu

⁶⁸ Dubravko LOVRENOVIĆ, “Bosanski rusag i sveta kruna bosanska”, 89.

⁶⁹ “Kruna je apstraktna oznaka ugovora koji postoji između kralja i zajednice, i taj je ugovor zakon koji ujedinjuje kralja (u njegovoj feudalnoj funkciji) sa zajednicom kraljevstva. Ukratko: kruna je simbolički izraz zakonskog ugovora koji ujedinjuje kralja i zajednicu: to je fikcija, ali, kao što su to i mnoge druge fikcije, vrlo korisna. Materijalna stvar, dijadem (kruna), korištena je da označi nematerijalni zakonski savez. Kada je to jednom razjašnjeno, nije bilo tako teško odvojiti kralja od krune, to jest odvojiti teokratskog kralja od zakonskog saveza između feudalnog kralja i zajednice.” ISTO, 91-92.

⁷⁰ Pavao ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati*, 98.

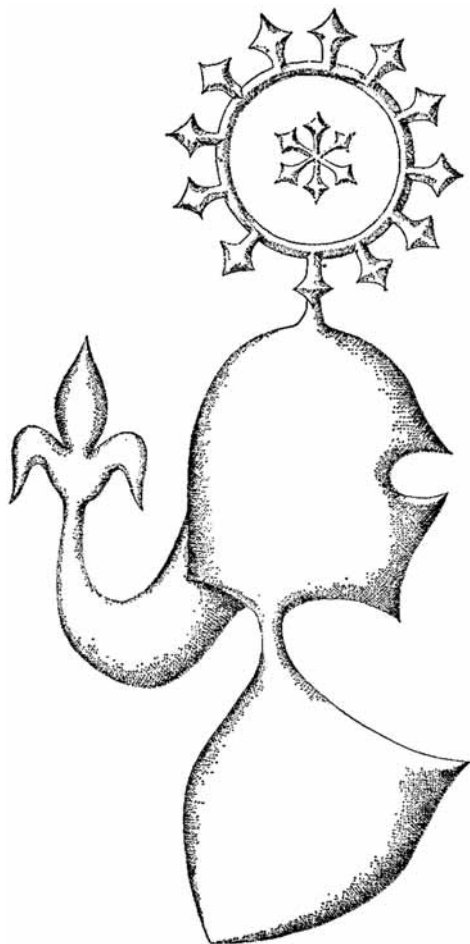
⁷¹ ISTO.

⁷² On se nalazi na reversu velikih pečata svih kraljeva, kao i na novcima kralja Tomaša. Ivan RENGJEO, “Novci bosanskih banova i kraljeva”, 286.

⁷³ Šefik BEŠLAGIĆ, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Djela ANU BiH, knj. LIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 34, Sarajevo, 1985, 74.

se od specifičnih predstava razlikuje ljiljan koji se nalazi na kraju ukrasnog vela, i koji bi mogao imati kotromaničko porijeklo. Na samom štitu grba ne mogu se raspoznati nikakvi znakovi; Anđelić za to ostavlja dvije opcije ili “ih je klesar ispustio ili ih na grbu nije ni bilo.”⁷⁴

Kaonajznačajniji i najkarakterističniji simbol Bosne i njenih vladara u vrijeme kraljevstva, Pavao Anđelić je identificirao ljiljan: simbol koji je ukomponiran u krunu i na slobodna polja štita porodičnog grba Kotromanića; ljiljani su se također upotrebljavali kao ornamentalni motiv na kamenoj plastici kraljevskog dvora na Bobovcu, kao ukras na nekim pečatima i novcima, kao žezlo u rukama kraljeva i sl.⁷⁵ Njihove korijene bi trebalo tražiti u grbu i amblemima ugarskih kraljeva iz dinastije Anjou, kojima su Kotromanići bili vezani ženidbenim, a ponekad i vazalnim vezama.⁷⁶ Ljiljani u bosanskom grbu mogli su imati i srpsko porijeklo s obzirom na rodbinske veze između vladarskih dinastija ovih dvaju država. Naime, ljiljan je bio veoma raširen i omiljen heraldički simbol srpskih Nemanjića, a Anđelić pretpostavlja da je on u Srbiju došao posredstvom Jelene

Slika 19. Pokušaj rekonstrukcije grba sa stolice iz Bukovice (Pavao Anđelić)

⁷⁴ Pavao ANĐELIĆ, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, 567.

⁷⁵ ISTO, 570. Ljiljan se javlja u “impozantnim proporcijama” i na stećcima iz Uzdolja, Prološca i Vranjeva Sela. Dubravko LOVRENOVIĆ, “Bosansko-humski mramorovi – stećci”, u: *Bosna Franciscana V* (1997) 7, 99. Pored toga oni su jedan od najčešćih motiva u iluminiranim rukopisima (u Nikoljskom i Daničićevom evanđelju, u Mletačkom zborniku, Hvalovom rukopisu i dr.). Planinka MIKULIĆ, “Bosanski i humski iluminirani rukopisi”, u: *Iz likovnosti bosanskog srednjovjekovlja*, Naklada ZORO, Sarajevo-Zagreb, 2004, 44-45.

⁷⁶ Pavao ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati*, 100. Iako je teza o ljiljanima kao simbolu koji predstavlja vazalni odnos Bosne prema Ugarskoj prilično rasprostranjena, Dubravko Lovrenović tvrdi da je ona neodrživa te da se značaj Ugarske precijenjuje po tom pitanju. Dubravko LOVRENOVIĆ, “Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377.”, 245-246.

Anžuvinske, majke cara Dušana.⁷⁷ Pavao Anđelić nije zanemario ni teoretsku mogućnost da se Tvrtko I potpuno slobodnim izborom odlučio da ovaj motiv uvrsti u štit svoga grba, iako je vjerovatnije da su mu pri odlučivanju poslužili gore navedeni uzori.⁷⁸

Pored ove karakteristične heraldičke figure, među vladarske simbole bosanskih kraljeva Anđelić je uvrstio i lava, kao i dvoglavog orla,⁷⁹ simbole koji predstavljaju Srbiju, zemlju koja se nalazi na prvom mjestu u službenoj titulaciji bosanskog kralja.⁸⁰

* * *

Pošto pravi značaj heraldike za rješavanje kompleksnih pitanja bosanskog srednjovjekovlja do Anđelićevog vremena nije bio u potpunosti shvaćen, radovi posvećeni bosanskim grbovima bili su sasvim rijetki. Međutim, ako heraldiku pravilno protumačimo, ona nam u mnogome može pomoći da dopunimo i pojasnimo naša postojeća znanja iz povijesti. Pavao Anđelić se u svom bavljenju tom disciplinom konstantno obraćao na navedeni postulat, što bez sumnje svoje korijene ima i u njegovoj prvobitnoj profesiji. Naime, kako je Pavao Anđelić po vokaciji bio pravnik, i kako je heraldika u osnovi pravna institucija, rezultate postignute u toj oblasti njegovog djelovanja sigurno možemo pripisati ispravno shvaćenim pravnim odnosima u srednjem vijeku.

Prema njegovom mišljenju kompletan razvoj jednog heraldičkog znamenja, kroz sve faze, najbolje se mogao sagledati na grbovima bosanskih vladara, koji po samom svom značaju predstavljaju najrazvijeniju i najinteresantniju grupu grbova u Bosni. Postojanje izvjesne nedosljednosti u upotrebi ovih simbola izazivalo je nedoumice kod ranijih istraživača, i to zbog slučaja da su u isto vrijeme

⁷⁷ Pavao ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati*, 100.

⁷⁸ ISTO, 99. Lovrenović prisustvo ljljlana na grbu Bosne tumači kroz dvije krajnje mogućnosti; ili ih je Tvrtko I preuzeo "sporazumno", za što nema potvrde u izvorima, ili su oni čak izraz pretenzija koje bosanski kralj (ili kruna), od tada polažu na dio teritorije pod ingerencijom "svete krune ugarske." Dubravko LOVRENOVIĆ, "Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377.", 249.

⁷⁹ Dvoglavi orao se u bosanskoj heraldici sreće dva puta. Naime, jednom na velikom prijestolnom pečatu, gdje se nalazi u štitu i simbolizira grb Srbije. Taj grb zauzima paralelan položaj prema bosanskom grbu. Drugi primjer upotrebe dvoglavog orla kao heraldičkog amblema nalazimo na Bobovcu gdje je na jednoj ploči prikazan orao poluraširenih krila. Pavao ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 109-110.

⁸⁰ Prisustvo "srpskog heraldičkog znakovlja" u bosanskom grbu prema Lovrenoviću uopće nije problematično, jer je, kako on kaže, Tvrtko I svoje aspiracije na srpsko prijestolje "zasnivao na tzv. juridičko-dinastičkim elementima, odnosno na rodbinskoj vezi Kotromanića s Nemanjićima, što se odrazilo u suvremenim heraldičkim predstavama." Dubravko LOVRENOVIĆ, "Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377.", 246.

postojale dvije varijante grba kojima su se služili bosanski kraljevi. Takva situacija dala je povoda pretpostavkama da je jedna varijanta kraljevskog grba trebala predstavljati porodično znamenje, a druga državno. Autori heraldičkih rasprava su problem postojanja posebnog državnog grba, tj. simbola koji bi izražavao suverenitet i politički položaj Bosne, tumačili na različite načine, a njihovi su stavovi ponekad bili proturječni, pa čak i dijametralno suprotni.

Najadekvatnije rješenje tog za bosansku heraldiku iznimno važnog problema ponudio je upravo Pavao Anđelić koji je u brojnim svojim radovima dokazao da je, barem jedno vrijeme, jedan te isti grb služio i kralju kao pojedincu i Bosni kao državi. To je, prema Anđelićevoj koncepciji, bio štit s kosom prugom i ljiljanima kojeg je uveo još kralj Tvrtko I prilikom svog okrunjenja 1377. On je po svoj prilici trebao predstavljati porodični grb Kotromanića jer ostaje u upotrebi sve do propasti kraljevstva 1463, a u isto vrijeme je to trebao biti i grb same Bosne. Tek se kasnije pokušava nametnuti posebno znamenje kao simbol bosanskog kralja. Takav grb je uveo kralj Ostoja, i na njegovom se štitu nalazila usamljena kraljevska kruna. Ostojina “grbovna reforma”, kako je Anđelić naziva, predstavlja centralni problem razvoja bosanskog grba. Proizvod ove heraldičke revolucije (ili evolucije?) bio je novi, jedinstveni simbol koji je trebao predstavljati bosansku državu u cjelini, tj. u njenim proširenim granicama. Korjene tog dosjetljivog političkog poteza Anđelić nalazi u Ostojinoj želji da apstraktnu krunu predstavi kao element koji bi objedinio sve, “često autarhične”, dijelove jedne državne zajednice. Stoga grb sa krunom treba shvatiti kao grb svih zemalja koje pripadaju bosanskoj kruni, tj. kao grb čitave bosanske države. Tako u osnovi Anđelićevog objašnjenja promjene grba leži ideja o teritorijalnoj cjelovitosti bosanske kraljevine koja je razvijena još za vrijeme kralja Tvrtka I.

Ovakva simbolička koncepcija Ostojinog državnog grba, koju je naslijedio i Tvrtko II, nije remetila njegovu “koegzistenciju” sa grbom Tvrtka I jer se po Anđeliću oni nisu međusobno isključivali; Tvrtkov je štit sa kosom prugom i ljiljanima i dalje važio kao grb same Bosne, dok je Ostojin štit sa krunom sada bio “grb cijele državne zajednice kojom vlada bosanski kralj.”

Nadovezujući se na Anđelićeva dostignuća pokušali smo pokazati da grbovna reforma nije bila uzrokovana pritiscima vršenim na Bosnu izvana, nego da razlog uvođenja grba sa krunom treba tražiti unutar samog Bosanskog kraljevstva,⁸¹ prije svega u odnosu “feudalno limitiranog” kralja i sve snažnije vlastele. U promjeni heraldičkog znamenja nazire se nastojanje kralja da ojača centralnu vlast i spriječi samovolju velikaša, kao i njegova želja da objedini sve zemlje koje drži u svojoj vlasti pod jednim jedinstvenim simbolom.

⁸¹ Aleksandar Solovjev je činjenicu da je Tvrtkov grb u kasnijem vremenu podlegao izvesnim promjenama upravo dovodio u vezu sa vanjskim utjecajima te je razloge za promjenu grba od strane Tvrtkovih nasljednika vidio u tome “što su ih anžuvinški krinovi isuviše potsećali na vazalni odnos prema Ugarskoj kojega bi se oni hteli osloboditi.” Aleksandar SOLOVJEV, “Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku”, 92.

* * *

Unatoč činjenici da je u okvirima heraldike Pavao Anđelić postigao veoma značajne rezultate, ona nije bila jedino i osnovno polje njegova istraživanja.⁸² Na prvi pogled se čak stiče utisak da je relativno slabo zastupljena u njegovom cjelokupnom opusu jer se svega nekoliko jedinica iz Anđelićeve opširne bibliografije odnosi isključivo na razmatranje pitanja heraldičke naravi.⁸³ Ova nesrazmjernost, međutim, postaje sasvim jasna kada se ima u vidu da je ta pomoćna historijska nauka zauzimala istaknuto mjesto u radovima Anđelića u kojima se on bavio nekim drugim temama, prvenstveno arheologijom i sfragistikom. Uvidom u takve radove odmah se primjećuje da heraldika nije bila samo usputno zanimanje kojim se on bavio tek površno, nego da je i njoj, kao i svemu drugom, pristupao predano i temeljito, nastojeći da svoje rezultate sistematizira te da njihov sadržaj učini što jasnijim.

Zahvaljujući trudu Pave Anđelića bosanska heraldika je danas, unatoč svojoj kompleksnosti, mnogo razumljivija. Njegova uloga u izučavanju te discipline tim je veća što je on u svoje vrijeme bio jedini koji se bavio tom problematikom; nije se javljao neko s kime bi Anđelić mogao polemizirati, niti neko ko bi na temeljima njegova rada došao do novih saznanja iz te veoma interesantne oblasti naše povijesti. Anđelićev značaj se ogleda i u tome što je on prvi heraldičar koji je poticao iz naše zemlje i koji se bavio isključivo srednjovjekovnim grbovima, zbog čega ga s pravom možemo nazvati istinskim pionirima i utemeljiteljem heraldičke nauke u Bosni i Hercegovini. Pavao Anđelić je svojim djelovanjem i proširio granice bosanske heraldike jer je postavio, ali i pozitivno riješio, brojne probleme koji su do njegovog vremena bili gotovo zanemarivani. Skoro svi rezultati koje je postigao istraživanjem tog znanstvenog polja, ni danas nisu prevaziđeni, a njegova dostignuća predstavljaju temelj modernog izučavanja heraldike.

Možemo samo izraziti žaljenje što se za života nije odlučio svoja znanja o grbovima složiti u jednu knjigu isključivo posvećenu bosanskoj heraldici u srednjem vijeku, te što se rezultati njegova rada nalaze razbacani u mnogim monografijama, člancima i priložima. Skupljanje tih radova u jednu cjelinu bi nam danas znatno olakšalo posao vrednovanja njegovih dostignuća na polju heraldike. Međutim, kako je već bezbroj puta do sada rečeno, taj zadatak stoji pred budućim generacijama bosanskohercegovačkih medievalista.

⁸² Svoja istraživanja Anđelić je usmjerio u tri osnovna pravca: 1) Srednjovjekovni gradovi i naselja, sakralna arhitektura i umjetnost; 2) srednjovjekovna heraldika, sfragistika, paleografija i diplomatika; 3) teritorijalno-politička organizacija srednjovjekovne Bosne i Huma. Podijela prema; Margita GAVRILOVIĆ i Lidija FEKEŽA, "Portret jednog znanstvenika (Dr. Pavao Anđelić)", u: *Kalendar Napredak za 1994. godinu*, 1993, 290.

⁸³ Esad KURTOVIĆ, "Bibliografija radova Dr. Pavla Anđelića (1920.-1985.)", u: *GZM n.s. A*, sv. 48/49 (1996-2000), 2001, 415-422.

SUMMARY

Coat of Arms of the Medieval Bosnian State and its Ruler in the works of Pavao Anđelić

Since the correct interpretation of heraldry can result in knowledge about precisely defined political programmes and personal aspirations of Bosnian rulers in the Middle ages, the main aim of this paper is to present an outline of history of the medieval Bosnian coat of arms through the works of Pavao Anđelić, who is the first historian from Bosnia and Herzegovina to have systematically researched medieval Bosnian heraldry. His contribution to our knowledge of this subject is immense because he dealt with a large number of different heraldic problems, of which his work on the coat of arms of the Bosnian state and its monarch is certainly the most important one.

The main issue of Bosnian heraldry is based on the fact that Bosnian kings used two different coats of arms during the same period of time. It is thought that one of these symbols represents the Bosnian state, while the other one could represent the king. If this assumption were to be right, this specific case of the Bosnian coat of arms would be documented as a rare occurrence in European heraldry. The other problem that arises with this question is of a more historical than heraldic nature; what were the motives for the inconsistent use of one symbol for representation of the king? Through his research Pavao Anđelić was able to form a specific concept of coexistence of these different heraldic devices used by Bosnian rulers. His theory rests mainly on the idea of territorial unity of Bosnian lands which was formed during the reign of king Tvrtko I (1353-1391). According to his works, the coat of arms formed by king Ostoja (1398-1404; 1409-1418) during his second reign represents the entire Bosnian kingdom (including the Serbian lands), while the old device of king Tvrtko I continues to be used as a symbol of the Kotromanić dynasty and Bosnia proper.

Kazalo

Predgovor	<i>Marko Karamatić</i>	5
I.		
<i>Tomislav Anđelić</i>	Životopis Pave Anđelića	9
<i>Veljko Paškvalin</i>	Sjećanje na dr. Pavu Anđelića kao suradnika u arheološkim radovima na terenu	13
<i>Anđelko Zelenika</i>	Moja suradnja s dr. Pavom Anđelićem u Hercegovini	23
<i>Lidija Fekeža</i>	Doprinos Pave Anđelića na polju arheologije	27
<i>Emir O. Filipović</i>	Heraldički problem vladarskog i državnog grba Bosne prema konceptiji Pave Anđelića	33
<i>Amir Kliko</i>	Teritorijalno-politička organizacija srednjovjekovne Bosne u djelu Pave Anđelića	57
<i>Milko Brković</i>	Bosansko-humske srednjovjekovne isprave i Pavo Anđelić	67
<i>Judith Rasson</i>	Pavao Anđelić u kontekstu europske arheologije	79
II.		
<i>Ivo Goldstein</i>	“ <i>Zemljica Bosna</i> ” – “το χωρίον Βόσωνα” u “ <i>De administrando imperio</i> ” Konstantina VII. Porfirogeneta	97

<i>Ante Škegro</i>	Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja	111
<i>Srećko M. Džaja</i>	“Dobri Bošnjani” i “boni homines”	143
<i>Dubravko Lovrenović</i>	Od bogumilskog mita do hegemonijalnih pretenzija	169
<i>Esad Kurtović</i>	Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni	305
<i>Miroslav Barun</i>	BiH srednjovjekovlje u opusu Krunoslava Draganovića	325

III.

<i>Snježana Mutapčić</i>	Mauzolej Kotromanića na Bobovcu – nekad i sad	341
<i>Mirsad Sijarić</i>	Nadgrobne ploče tri bosanska kralja	395
<i>Љиљана Шево</i>	Мотив кола на рељефима стећака – иконографска и стилска разматрања	427
<i>Željko Ivanković</i>	Bosansko srednjovjekovlje u narodnoj predaji	453
<i>Jozo Džambo</i>	Muzealne prezentacije povijesti	465

* * *

<i>Autori</i>	515
<i>Kazalo</i>	517
<i>Zahvala</i>	519